

Te Aronga 'Anga'anga e te Tārē Tangata

'Akako'u'anga - Overview

E tārē tangata iti ua e te pararauare tō te Kūki 'Airani e i roto i tēia au mata'iti kua 'akaari mai te reira i te 'akairo o te neke'anga tangata mei roto i te 'enua rikiriki(neke'anga tangata ki te au ngā'i e ma'ata te tangata) kāre i Rarotonga ua nei māri rā ki tēta'i au 'enua mama'ata mei ia Aotearoa e 'Autirēria. Kua riro te 'akatūkia'anga kimi pū'apinga ta te Kōviti 19 i 'akatupu ki te tu'anga 'anga'anga e te tūranga moni 'anga'anga i te 'akama'ata i tēia 'akakōtinga'anga e kua riro i te 'akama'ata atu i te manamanatā o te tangata tei 'akaruke i roto i te mata'iti 2020 e te 2021.

Ko te 'akakoro'anga mua o tēia porokarāmu koia oki ko te 'akatano'anga i te 'akapō'itirere'anga ki to tātou tārē tangata e te aronga 'anga'anga i mua ake ka riro mai ei "akaiti'nga tinamou ki te tāre tangata te ka riro i te 'akateima'a i te 'oko'anga e te ropi'anga oraanga. Ko te kimi'anga i te rāvenga 'auraka e ma'ata te tangata ka 'akaruke no te Kōviti 19 e tupu nei, ko te poupu-'akairo mua tēia e rauka ai te tūranga rangatira ki roto i te ara-'anga'anga no te vavao'anga i te manamanatā o te ravakore i te aronga 'anga'anga te ka 'akaiti mai i te au 'anga'anga kimi pū'apinga e pērā te 'akaiti katoa i te DGP. Ka riro te tāre tangata no'o tinamou i te 'anga i te anoano o te 'oko'anga e te ropi'anga ora'anga(tā'anga'anga'anga) e pērā katoa i reira te GDP

Kua tāiro'ia te pū'apinga o te tārē tangata mātūtū ki te Kuki Airani ki roto i Te Ara Akapapaanga(NSDA Te Oroanga 14 " Te iti tangata ka'umau) Na te au Aro o te [NSDA](#) e 'ōronga mai i te 'akakite'anga e te 'akapē'ea nei te tūranga o to tātou tārē tangata. E kaveinga tāre tangata tēta'i e te'ate'a'ia nei e te Kō'utu Mana Tūtara o te Ipukarea no te 'akamarama meitaki atu i te oro'anga 14 o te NSDA.

Te riro nei te nūmero topa ki roto i tāre tangata o te Pā 'enua ei manamanatā i tēia au mata'iti. Kāre e meitaki ana te tūranga 'anga'anga e te mātūtū o tēia au 'enua tātākita'i e ko tu'anga kimi pū'apinga o tēia au 'enua te 'irinaki ma'ata nei rātou ki runga i te tauturu mei Rarotonga atu nei e kā tupu atu tēia ki te ma'ata. Me 'aka'aitēia ki te NSDA ko te au 'anga'anga te ka rave'ia te ka ārangā mai mei roto i te Rāvenga Tārē Tangata ka 'akatinamou'ia te reira ki runga i te au tu'anga e 'arapaki nei neke'anga tangata e te au tumu i pērā ai. 'Ākara'anga, te tu'anga pārruru, te tūranga o te 'āpi'i'anga, te tupu'anga o te uki māpū tei 'akarangatira'ia, e te tūranga ora'anga.

Te au rāvenga te ka 'akamāro'iro'i i te tangata kia no'o ki roto nei i te Kūki 'Airani ma te 'akamou 'uāturāi i te 'ākara'anga mua ki te au tangata Kūki 'Airani e pērā ki a rātou e 'ātui'anga vaitata to rātou ki te Kūki 'Airani, ko rātou tikāi e no'o nei ki Aotearoa e 'Autirēria, inārā kia 'akamanako

katoa'ia te tangata 'anga'anga kē no va'o mai e te au tu'anga pū'apinga i roto i te reira kōpapa 'anga'anga

Ko te tūtaki'anga o tēia porokarāmu ka rauka mai te reira mei roto mai i te au Pātana Turuturu o te Kūki 'Airani, inārā kua tāuru katoa'ia tēia 'anga'anga ki roto i te Aranui 'Akamātūtū i te Kimianga Pū'apinga (ERR).

Te Ata - Context

Kua nā roto ana te Kūki 'Airani i tēta'i ngaro'anga tangata timamou i te tuātau o te manamanatā moni o te au mata'iti 1990, tei 'akaruke pū'ua te aronga 'anga'anga e to rātou ngutu'are no te 'aere atu ki Aotearoa e 'Autireria i te kimi 'anga'anga moni. Mei tē reira tuātau mai kāre i ma'ata tei oki mai ki te Kūki 'Airani nei. Kua riro tēia tua tāpapa i te akakite mai i te kino ta te akapō'itirere'anga kimi pū'apinga ka 'akatupu ki te tārē tangata e te GDP.

E teke'anga mārie e te marū katoa tō tangata mei te Pā 'enua mai. Kare e rauka meitaki i te rēkōti tārē tangata i te āru i te neke'anga o te tangata ki Rarotonga e pērā ki te au 'enua mama'ata i tai mai, inārā ko te akapāpūanga tei tamanako'ia mai, ko te ma'ata'anga 'ō te nekeanga tangata no te Pā 'enua mai, kua neke rātou ki te au 'enua mama'ata i tai mai no te rava-kore o te 'enua e te au manamanatā i Rarotonga nei.

E 'ātui tika ana te tārē tangata ki te ma'ata o te tu'anga kimi pū'apinga; mei te mea i reia e ka topa te tārē tangata, ka iti katoa te GDP, inārā ka rauka i te tārē tangata matūtū e tupu ra i te 'akama'ata atu i te GDP, mei te mea tikāi e, e au tu'anga ma'ata tēta'i tei tū ki mua e ki rotopū i tēta'i ipukarea mei tō tātou rai. E 'ātui'anga pāpū to te GDP ki te rēvera o te tūranga ora'anga, te tika'anga no te 'āpi'i, te ngā'i 'anga'anga e te moni ka rauka mai.

Te aronga tei akaruke i te tuātau tōpiri'anga kena bāsileia.

I roto i tēia au 'anga'anga mama'ata e au poka tēta'i mei roto mai i te Rāvenga 'Akapū'apinga i te tu'anga Kimi Pū'apinga. Kua 'akamou te EER i tēta'i au 'anga'anga rave viviki'ia no te mata'iti 2022 e te 2023 tei 'akakoro'ia no te 'akakeu i te nūmero tārē tangata e te 'akatinamou i tē reira.

E au tāmanako'anga tēta'i no runga i te tāre o te au tangata 'anga'anga tei 'akaruke mei te tuātau mai i tupu ei te Kōviti-19 i roto 'ia Māti mata'iti 2020. Kua tāmanako mai te Māraurau o te Kauono Tūtara e te Mana Tiaki mei tēta'i 500 tangata tei 'akaruke tākiri i te Kūki 'Airani i te tuātau o te tōpiri'anga mua i te kena bāsileia i te mata'iti 2021. Ko te ma'ata'anga e au aronga 'anga'anga nō va'o mai e 'oki ara ki tō rātou au 'enua e te kōpū tangata; e kāre tēta'i pae i 'oki mai ake. I tēia tuātau nei tē tākete'ia nei te aronga 'anga'anga e te au tu'anga kimi tangata 'anga'anga 'ō Aotearoa no te iti i te aronga 'anga'anga i reira. Kua akatupu tēia i tēta'i neke'anga tangata ma'ata i roto i te koata 'openga o te mata'iti 2021.

Ko tēta'i uiui'anga tei 'ōronga'ia mai e te Pūnanga Kimi Pū'apinga o te Kūki 'Airani, te Mato Manava Tūroto e pērā te Konitara Tūroto o te Kūki 'Airani kua akakite mai te reira e, ka anoano'ia mei tēta'i 300 tangata no te 'akamāmā mai i te nūmero tangata 'anga'anga ki roto i te tu'anga tūroto e tēta'i au tu'anga tei aiteite, me tae i te tuātau e 'e'eu 'aka'ou'ia ai i te kena bāsileia i roto ia Tiānuare mata'iti 2022. Ko te au ngā'i 'anga'anga tēia tei vā mai i te 'aere'anga tō tātou 'iti tangata e pērā te aronga 'anga'anga nō va'o mai ki Aotearoa i te 'apai 'anga'anga 'ōu. I roto i te tu'anga o te aronga 'anga'anga nō va'o mai tei akaruke i te rua o te tōpiri'anga kena bāsileia (rā 17/8/21 ki te rā 24/12/21) e 88 no Viti, Indonesia, Inītia e te Philipines. Kua akaruke katoa te au tangata 'anga'anga no Aotearoa e Autireria, inārā kare e rauka i tā mātou tārē i te akapāpū

i te tūranga 'anga'anga o tēia au tangata no te mea e piri'anga Kūki 'Airani tō rātou. I te mea kua kite mātou e ka tupu tēta'i au 'akano'o'anga i te aronga 'anga'anga i rotopū i tēia au bāsileia nei, kua 'akapāpūia mai e ko te tumu ma'ata i akaruke ei te tangata koia oki ko te ngere o te 'anga'anga e te iti o te moni tūtaki i Rarotonga nei. Penei ka oki mai tēta'i pāpāki me 'e'eu 'ia te kena bāsileia, inārā kua irinaki mātou e kote ma'ata'anga, kāre e 'oki mai. Kua turu'ia tēia e te iti o te nūmero tangata Kūki 'Airani tei 'oki mai i te au mata'iti 1990.

Tēta'i mekameka tei kore i 'āmiri'ia.

I te mea oki e, e tika'anga Aotearo'a to tātou, e māmā 'ua ta tātou 'anga'anga i te rauka i Aotearo'a e 'Autirēria. I te mata'iti 2018 kua tāmanako mai te tu'anga tārē tangata 'ō Aotearo'a e, mei te 80,000 iti tangata Kūki 'Airani e no'o nei ki Aotearo'a. Kāpiti katoa atu ki tēia, e 22,000 iti tangata Kūki 'Airani e no'o nei 'Autirēria. Ko tēta'i mekameka pū'apinga tēia kare i 'āmiri'ia ake. Akaraanga: Me anoanoia tēta'i au tangata 'anga'anga i te Kūki 'Airani nei ka tiki tātou i te tangata Kūki 'Airani kite pakari e no'o mai ra i te au 'enua i tai mai.

Ei rāvenga i te akama'ata i te nūmero o te aronga 'anga'anga, e te au ta'unga kite pakari ki te tu'anga kimi pū'apinga o te Kūki 'Airani, kia akano'oia tētai mato mou te ka riro i te 'aka'oki mai i te 'iti tangata Kūki 'Airani ki konei 'anga'anga ai. Ka nā roto tēia i te tā'anga'anga'anga i te au papa 'akakitekite no te 'akamārua i te au 'iki'anga no te no'o e te 'anga'anga ki roto nei i te Kūki 'Airani, ma te 'akamāro'iro'i i te neke'anga tūpoto e te no'o tinamou. E tango matūtū katoa tēta'i no te 'akamāro'iro'i i te au tangata pōrena e pērā te au manu'iri no'o-roa kia no'o mai ki konei ei tu'anga no te 'akamātūtū'anga. Ka rauka teia na roto i te akamāmā'anga i te au tika'anga no te au tangata va'o e te au manu'iri e 'inangaro nei i te no'o ki konei.

Te au 'Ikianga a te tangata People making choices

Ko tētai kaveinga e tupu nei ki roto i tēia nei ao koia oki ko te 'Ma'ata o te aronga i 'akaruke i te 'anga'anga: No te ma'ata o te au ārairai'anga a te Kōviti kua ma'ata te tangata i no'o mai mei tā rātou ngā'i 'anga'anga. I te mea oki ē te uiui nei te tangata i te ngā'i 'anga'anga ta rātou ka 'inangaro e te parāni i ta rātou 'orotē, ka 'inangaro'ia tātou i te 'akakite ē te 'āriki nei tātou i te tangata kia oki mai ki konei no te 'anga'anga. Ka 'inangaro'ia tēia tu'anga kia rauka i te tangata i te 'iki i te tika'anga kia 'aere mai ki konei, akamata i roto i a Tiānuare 2022.

Te au Tūkai tei Kite'ia.

Ko tēta'i tūkai e kitea'ia nei no te 'akatinamou e te 'akamātūtū i te aronga 'anga'anga i te Kūki 'Airani nei koia 'oki ko te manako o te tūtaki'anga iti, e akakite putuputu'ia āna i roto i te karere rorouira no runga i te moni ma'ata e ko'ia nei ki Aotearo'a e Autirēria, kāre ra i 'akamanako ana i te teitei o te tūranga ora'anga ki roto i tēia au bāsileia. Ko te teima'a e tupu nei ki te tu'anga kimi pū'apinga i tēia rā kua 'irinaki'ia e ka tāki te reira i te moni 'anga'anga ki roto i te tuātau poto e te tūpoto, i te mea oki e kāre e rava ana te aronga 'anga'anga, ka tā'emo'emo i reira te au pū 'anga'anga na roto i te 'akakake'anga i tā rātou moni 'anga'anga kia eva mai te tangata i a rātou.

Ko tēta'i tūkai takakē koia oki ko te tika'anga kia rauka te 'āpii, te ngā'i 'anga'anga tei 'inangaro'ia e te no'orange ora'anga ki roto te au makete rikiriki o te Kūki 'Airani nei me 'aka'āite'ia atu ki te tu'anga 'akapū'apinga mama'ata 'ō Aotearo'a e Autirēria. Ko tēta'i au pokarāmu takakē mei te Parāni 'Akakou i te 'Ātuitui'anga tei 'akatango'ia no te 'akatumu i te kōperepere'anga uira ki te Pā 'enua, te 'akatumu'anga o te Avarua Cable Limited te ka 'apai mai i te rorouira viviki, te ka riro i te turuturu i te au tūranga pītiniti e mānganui e pērā te tu'anga 'āpi'i.

Te Angaanga - Project

‘Ē rima au ‘anga‘anga mama‘ata tei tāuru‘ia mai, e ko te tumu‘anga o te au tā‘T‘anga e pērā te au ravenga rapakau tei tāmanako‘ia no tēia au tā‘T‘anga ka anoanoia kia akatanoia:

- Te vāitoanga tārē tangata e te au rāvenga no te ‘ākara matatio‘anga i te neke‘anga o te aronga no‘o tinamou e te no‘o-roa(ka piri mai te kimi‘anga ki roto i te ‘akaoki-‘akaōu mai ‘anga i te kāti akaruke ma te ‘akapāpū katoa e, ko te papa tārē tei ko‘i‘ia kua āru te reira i te au Aro o te Tārē tangata Mātūtū ki roto i te NSDA).
- Te nene‘i‘anga e te tā‘anga‘anga‘anga o te Kaveinga Tāre Tangata ‘ē ‘akapapa‘ia nei e te Kōutu Mana Tūtara o te Ipukarea tei ‘akano‘o‘ia ki roto i te Koronga 14 o te NSDA. Ko te koronga tumu e te au taka‘inga kāre te reira i ‘akapāpū‘ia ake.
- Te tāparu‘anga i te iti tangata Kūki ‘Airani, me kare te au tangata e piri‘anga Kūki ‘Āirani to rātou no te tuātau ‘akangāro‘i (me kare te ‘akangaro‘i‘anga poto na roto i te no‘oanga roa) na roto i te ‘akakitekite‘anga no runga i te ‘akaneke‘anga o te moni pakari e pērā te au tūranga oraanga (akaraanga, ‘anga‘anga takakē)
- Tāpuru mai anga i te au aronga ‘anga‘anga mei tai mai e te mono‘anga.
- Akamātūtū i te tu‘anga ‘anga‘anga.
 - Tikaanga kia no‘o-roa mai.
 - ‘Akamāro‘iro‘i i te rua o te ‘anga‘anga e te ‘anga‘anga tāpiri.
 - ‘akakitekite‘anga akamārua e te kimi aronga ‘anga‘anga na roto i te au ‘ātuitui rorouira tukēkē.
 - ‘Akaora akaōu i te pirianga ipukarea, te au tika‘anga ‘āpi‘i me kāre te porokarāmu terēni ‘anga‘anga.

Ki roto i tēia au ‘anga‘anga mama‘ata te vai nei tetai au poka no roto mai i te Rāvenga Akapū‘apinga, ko te ‘akamou‘anga i te au raverave‘anga viviki no te 2022 e te 2023 kua ‘akakoro‘ia te reia no te ‘akakeu i te tārē tangata e te tāpū‘anga. Kua kite mātou e, e tūkatikati‘anga tētai ki te au ara-‘anga‘anga o te EER ei tu‘anga nō te ‘akamātūtū‘anga kimi pū‘apinga.

‘Ātuitui‘anga - Engagement

Nā te tu‘anga Parani Akapū‘apinga o te MFEM ‘ē ‘akatere i tēia ‘anga‘anga, e te au papa numero a te MFEM no runga i te vāito‘anga i te neke‘anga o te aronga ‘anga‘anga. Ka piri mai te MFAl e te INTAFF ki roto i te tāmanako‘anga no te tika‘anga kia no‘o-roa mai e te au kaveinga ‘anga‘anga tāpiri. Ka piri mai te Konitara ‘enua ki roto i te ‘akatumu‘anga i te tāmanako‘anga no te tāparu‘anga i te tarē tangata. Ko te BTIB ka piri mai a ia ki roto i te tāpuru mai anga i te aronga ‘anga‘anga.

Te Akapou‘anga - Estimated Cost

Ko te tūtaki‘anga ‘ō tēia ‘anga‘anga mei roto mai i te tu‘anga ERR ki roto i te MFEM e ka tuku‘ia mai na roto i te ‘akatere‘anga tūtaki‘anga a te Kavamani.

Kua akatu‘anga mātou mei te \$300,00

- \$50,00 no te ‘akakitekite‘anga

- \$160,000 no te terēni'anga, tereni 'anga'anga, e te tika'anga 'āpi'i('akaora'ia me kāre e mea 'ōu)
- Mei te 90,000 no te tā'anga'anga'anga i te Kaveinga Tārē tangata.

For further information contact

Economic Planning Division

Ministry of Finance and Economic Management

PO Box 120, Avarua, Rarotonga, Cook Islands

Telephone: +682 29511 ext. 7208

Email: mfem.economics@cookislands.gov.ck

Website: www.mfem.gov.ck

Disclaimer

While all care has been taken to ensure that information contained in this publication is true and correct at the time of publication, changes in circumstances after the time of publication may impact on the accuracy of the information. The Government of the Cook Islands gives no warranty of assurance and makes no representation as to the accuracy of any information or advice contained in this publication, or that it is suitable for your intended use. You should not rely upon information in this publication for the purpose of making any serious, business or investment decisions without obtaining independent and/or professional advice in relation to your particular situation. The Government of the Cook Islands disclaims any liability or responsibility or duty of care towards any persons for loss or damage caused by any use of reliance on the information contained in this publication.